

172.1”1945”

Barcsi Tamás

∴ Pécsi Tudományegyetem, BTK, Filozófia Tanszék
 ∴ barcsi48@gmail.com

KONFORMITÁS ÉS ERKÖLCS¹*Conformity and Morals*

A következőkben a konformitás problémájának erkölcsi aspektusairól lesz szó, a teljeség igénye nélkül. Minden társadalomban, közösségben vannak olyan alapvető szabályok – ezek között kiemelkedő szerepet töltenek be az erkölcsi normák –, amelyekhez az egyének igazodnia kell (persze el is utasíthatja azokat, de valamilyen módon mindenképpen viszonyul hozzájuk). Kultúránként, korszakunként, társadalmanként, közösségeinként változik az, hogy milyen szabályokhoz kell igazodnia az egyéneknek, illetve, hogy mi biztosítja az alapvető normáknak megfelelő viselkedést, tehát a konformitást. Elsőként az erkölcsöt és a konformitást is érintő újkori kulturális változásokat tekintem át röviden. Ezt követően a totális rendszerek erkölcsiségéről esik szó, majd a II. világháború utáni nyugati jóléti társadalmak témánk szempontjából releváns fejleményeit vizsgálom. Végezetül mai jelenségeket értelmezek, kísérletet téve egy (elsősorban a Nyugat társadalmaira érvényes) alkalmazkodási tipológia felvázolására, illetve néhány fontos fogalom átgondolására.

Kulcsszavak: életcélok és értékek, pluralitás, konfirmítás és erkölcs, kívülről irányítotttság, nyugati jóléti társadalmak, autonómia, morális minimum, saját élet vágya

I. A „BELÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG”. AZ ÉLETCÉLOK ÉS ÉRTÉKEK PLURALIZÁLÓDÁSA AZ ÚJKORBAN

David Riesman *A magányos tömeg* című híres könyvében a konformitás különböző megvalósulási formáit írja le. A szerző a népesedési görbék, gazdasági struktúrák és egyéb emberi tényezők (a szülők, tanárok, kortárs csoportok, „mesemondók” szerepének) vizsgálata alapján három alapvető *társadalmi karaktert* ír le, aszerint, hogy mi az alapja az egyén társadalmi konformitásának. A szerző értelmezésében a karakter nem a teljes „én”, hanem az „egyen ösztöneinek és szükséglet-kielégítésének többé-kevésbé tartós, társadalmilag és történetileg kondicionált szervezete – »készülék«, amely összekapcsolja az egyént a világgal és az emberekkel. A »társadalmi karakter« a »karakternek« az a része, amely

¹ A témával bővebben foglalkozom megjelenés előtt álló *Kultúra, érték, lázadás* című könyvemben.

a fontosabb csoportok tagjainál megegyezik.”² A nagy növekedési lehetőségek időszakában *a tradíciótól irányítottság* jellemzi a társadalmat: az egyének a helyes viselkedés általánosan elismert mércéjéhez kell alkalmazkodnia, ha el akarja kerülni a megszegyenítést. Az ilyen társadalmak lassan változnak, meghatározó a családi-rokoni szervezet, viszonylag kevés értéken nyugszanak, az egyén szerepe rögzített, attól nem térhet el, választási lehetősége minimális.³ A nyugati fejlődésben a középkori társadalmakra jellemzők ezek az ismérvek. Riesman szerint ezt a struktúrát az újkortól (ami már az átmeneti népességnövekedés időszaka) kibontakozó forradalmi folyamat hatására olyan társadalmak alakulnak ki, amelyek meghatározó társadalmi karaktere *a belülről irányított típus* lesz. E folyamat – melynek során az emberek nagy része elszakad a családra és rokonságra épülő életformától és a „termelés” határozza meg életüket –, részét képezi a reneszánsz, a reformáció és ellenreformáció, az ipari forradalom, illetve a 17., 18. és a 19. század politikai forradalmi (ezt egy másik „forradalmi folyamat” váltja majd fel a 20. században, ami a termelés korszakából a fogyasztás korszakába történő átmenetet jelenti: ennek meghatározó típusa a kívülről irányított karakter lesz, de erről majd később).⁴

A reneszánszsal kialakuló társadalmat a személyes mobilitás megnövekedett lehetőségei, a tőke felhalmozódása jellemzi, tehát az állandó expanzió a termelésben, a felfedezésekben, a gyarmatosításban. Az újkorban már *számos életcél és érték közül választhat az egyén* (pénz, hírnév, hatalom, tudás, jóság, a „szép” alkotás létrehozása stb.). Abban, hogy mit választ, nagy szerepe van a *szülőknek*, akik általános, de mégis *szigorúan követendő célokat* jelölnek ki számára. A belülről irányított embert szülei „felszerelik” egy belső pszichikai irányítúval (azáltal, hogy kijelölik a követendő célokat), ami alkalmas arra, hogy a későbbiek során a szülőkhöz hasonló tekintélyektől is jelzéseket vegyen fel. Amennyiben az egyén eltér ettől a belső irányítótól, büntudatot érez (az ilyen ember gyermekkorában szigorú nevelést kap, a szülők és tanárok morális súlya óriási, míg a kortárs csoportoké elenyésző). Meg kell jegyezni, hogy a szülők által előírt ideálok gyakran átítatódnak valamely tradíció elemeivel, jellemzően ez a helyzet a protestánsoknál (itt a jó a legfőbb ideál, amely mindent célt meghatároz, míg pl. a reneszánsz korszakban a „nagyszerűség”, vagy akár – teszem hozzá – a felvilágosodás gyermekeinél az „ésszerűség” világi ideálja lehet irányadó). A belülről irányított embert *az „anyag legyűrése”, a versenyben való győzelem, céljainak minden áron való megvalósítása mozgatja*, eközben nem kíméli

² David Riesman: *A magányos tömeg* (fordította: Szelényi Iván, Polgár Kiadó, Bp., 1996) 56. o.

³ I. m. 63–67. o.

⁴ I. m. 58–59. o.

magát, gyakran embertársaira sincs tekintettel, mint a célja eléréséhez szükséges eszközökre tekint rájuk (családjára, barátaira pedig elfoglaltságai miatt nem fordít kellő időt). A kapitalista vállalkozót az emberi tényező kevésbé érdekli a termelésben, a munkát tárgyi folyamatnak tekinti. Ugyanígy a tudós, vagy a művész is mindenre képes egy tudományos felfedezés vagy egy műalkotás megszületése érdekében. Az ésszerűen, igazságosan berendezett társadalomért küzdő forradalmár szükségesnek tartja az emberáldozatokat az eszme megvalósításáért. Riesman szerint a belülről irányított karakter életében „az öröm és a fogyasztás csupán közjáték” (különösen igaz ez a férfiakra): vagy a hivatkozó fogyasztás jellemzi (jelentőségét, céljainak elérését bizonyítja a fogyasztás során), vagy a „menekülő” fogyasztás, amikor a kemény munka után, kevéske szabadidejében próbálja élvezni az életet.⁵

A célok megválasztása az újkor kezdetétől tehát egyre inkább egyéni szinten történik, a tradíció, a vallás nem jelöli ki azokat világosan. Fontos rámutatni, hogy a belülről irányított karakter *nem egyenlő az autonóm emberrel* (erre Riesman is utal): az előbbi is úgy „kapja” a követendő ideált, célt (ami egyénenként más és más lehet), csak ennek megvalósításában van mozgástere, míg az utóbbi saját maga választ a rendelkezésre álló utak, lehetőségek közül (nyilván számos hatás befolyásolja ezt, de mégis az övé a döntés).

Ebben az időszakban kezdődik meg – ahogy erre Alasdair MacIntyre morálfilozófus rámutat – *a teleologikus szerkezetű, erényalapú morál* (amely az egyén és a közösség azonos célját tételezi) *jelentőségének csökkenése*, egyre kevésbé lesz egységes az erények értelmezése, illetve megjelennek az „emberi természetre” alapozott etikák.

A teleologikus szerkezetű morálra az a háromtényezős struktúra jellemző, amit Arisztotelész írt le a Nikomakhoszi etikában (de ez már az ő ideje előtt is meghatározó volt a görögöknél). Arisztotelész metafizikai elgondolásai szerint minden létezőnek van valamilyen célja, telosza. Az ember célja az eudaimonia, a jól-lét, a boldogság. Az erények azok a tulajdonságok, amelyek az egyént az eudaimonia elérésében segítik (de ennek megvalósításához más tényezők is szükségesek, így az értelmes élet, a tevékeny élet és a szerencsejavak). Etikái felfogása tehát hármassá épül: az első „az emberi természet, ahogyan történetesen van”, a második „az emberi természet, amivé lehetne, ha megvalósítaná teloszáét”, illetve harmadikként a racionális etika előírásai (amelyek erényekként fogalmazódnak meg), mint az első állapotról a másodikba jutás eszközei. Arisztotelész számos erényt ír le, amellyel az egyénnek rendelkeznie kell, ha meg akarja valósítani célját, ezek közül kiemelkedően fontos az igazságosság, a barátság, a phronészis (okosság), a mértékletesség erénye. A phronészis, mint

⁵ I. m. 67–71., 93–190. o.

észbeli erény nélkül nem gyakorolhatóak a jellembeli erények, amelyek egyenlők a közepel (ha erényesen cselekszünk, elkerüljük a túlzást és a hiányt): azt, hogy ez mit jelent, a helyes ész alapján kell meghatározni. Az igazságos ember megadja mindenkinek azt, amit megérdemel, nem akar a megérdemelnél többet magának sem. A pleonexia (bírvágy) vétkének elkerüléséhez szükség van a mértékletesség erényére is. Arisztotelész a barátságok több értelmezését adja, ezek közül a legjelentősebb a polisz-tagok közötti barátság, akik ugyanúgy vélekednek az ember számára való jóról és ennek megvalósítására együttesen törekednek.⁶ Ugyanez a hármas struktúrájú morálfelfogás jellemzi a keresztény etikát (de pl. a zsidó vagy az iszlám etikát is). Nyilván itt az ember célja az istenért való élet megvalósítása, amelyben a szeretet erényének van meghatározó szerepe: ami az Isten szeretete mellett az embertársak szeretetét is jelenti. Az egyéni és a közösségi cél itt is egybeesik.

A teleologikus szerkezetű morálfelfogás esetében, ha megmondjuk, hogy adott körülmények között így kell cselekedni, ezzel azt is mondjuk, hogy azért kell ezt tenni, mert ez vezeti az egyént az ember igazi célja eléréséhez. Azonban az újkor kezdetétől a protestantizmus és a janzenista katolicizmus megjelenésével megkérdőjeleződik az a felfogás, hogy az ész segítségével megérthetjük az ember igazi célját. *A felvilágosodás morálfilozófiai programja a telosz, a minden ember számára közös cél fogalmának elvetésén alapult*, tehát a hármas szerkezetű erkölcs helyébe a kettős szerkezetű etika lépett, mivel az egyes szerzők kiiktatták „az emberi természet, amivé lehetne, ha megvalósítaná teloszat” elemét. Az újkori gondolkodók az emberi természet valamiféle leírását adják, majd ebből következően erkölcsi szabályokat, előírásokat állapítanak meg. E program legjelentősebb képviselői talán Hume, Kant és Kierkegaard voltak. E szerzők morálról alkotott felfogásában MacIntyre szerint a különbségek mögött meghatározó azonosságra bukkanhatunk: a morál előbb említett kettős szerkezetében gondolkodnak. Hume az emberi szenvedélyek jellegzetességeiből, Kant az emberi racionalitásból indul ki. Kierkegaard az egyéni választásra épít *Vagyvagy* című művében (az egyén dönt arról, hogy az esztétikai, az etikai vagy a vallási életmódot követi-e), de nem ad olyan igazolást az erkölcsre vonatkozóan, mint az előbbieket: ugyanakkor az „etikai” fogalma megkérdőjelezhetetlen nála is, az etikai elvek adottak. MacIntyre úgy látja, hogy az esztétikai életmód leírására a kanti hajlambelfogás hatott, az etikai életmód megfogalmazásában ugyancsak a kanti erkölcsfilozófia hatása érezhető (csak amíg Kant elveti

⁶ Vö. Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika* (fordította: Szabó Miklós, Európa, Bp., 1997), ill. Alasdair MacIntyre: *Az erény nyomában* (fordította: Bíróné Kaszás Éva, Osiris, Bp., 1999) 80–81. o., 199–222. o, továbbá Sir David Ross: *Arisztotelész* (fordította: Steiger Kornél, Osiris, Bp., 1996) 267–277. o.

a szenvedélyeknek megfelelő életet, addig Kierkegaard az egyik választható életmódnak tartja). Kant elutasítja a boldogság vagy az Isten kinyilatkoztatott akaratának etikai elvként való követését: a gyakorlati ész univerzális elvére, a kategorikus imperatívuszra kell alapoznunk a morált, ez egy olyan tesztet jelent, amely alapján eldönthetjük minden helyzetben, hogy miképpen kell cselekednünk. („Cselekedj úgy, mintha cselekedeted maximájának akaratod révén általános természettörvénnyé kellene válnia.”)⁷

Hume szerint az erényes megállapításához szükséges spontán érzékenység univerzális jellemzője az embernek, ezért mindenki képes megkülönböztetni a helyest a helytelenről. Ugyanakkor utal arra, hogy számos hibás erénykatalógus létezik (pl. Pascalé). MacIntyre kritizálja az előbb említett elméleteket, pl. azért, mert kimutatható, hogy a kanti teszt alapján akár immorális maximák is igazolhatók, illetve Hume esetében az emberiség univerzális ítéletére való hivatkozás valójában azokra való hivatkozást jelent, akik természetük, társadalmi helyzetük tekintetében egyetértésben vannak Hume-mal. Adott tehát az emberi természetnek, vagy az ember (tényként és nem elérendő célként meghatározott) lényegi jellemzőjének a leírása (amely mindhárom szerzőnél más, és egymást kizáró kiindulópontokon alapul), továbbá a moralitás elve vagy elvei. Ugyanakkor ezek a leírások „az emberi természet, ahogyan történetesen van” átértelmezésén, illetve az erkölcsi szabályoknak a keresztény hagyomány alapján álló készletén alapulnak (e felfogás szerint meghatározó volt Hume presbiteriánus, Kant és Kierkegaard lutheránus háttere erkölcsfilozófiájuk kialakításában): a kettő közötti diszharmóniát nem tudják feloldani, hiszen elvetik a telosz fogalmát. A program kudarcának következményei az erkölcsről való gondolkodásban egyrészt az, hogy valamilyen módon megpróbálják újra visszahozni a teleologikus szemléletet, másfelől a Kantot követő kísérletekben a gyakorlati ész természetében keresik a morális elvek igazolását. Az előbbi jellemző az utilitarizmusra, amelynél a boldogság maximalizálása jelenti a teloszt, a másik az emberi jogi elméletekre. Ugyanakkor MacIntyre szerint a „legnagyobb boldogság a legtöbb ember számára elv” semmiféle világos tartalommal nem rendelkezik (mivel a boldogság fogalma már nem egységes), illetve az univerzális emberi jogok létezése nem bizonyítható.⁸

Akár elfogadjuk, akár nem MacIntyre véleményét a felvilágosodás morálfilozófiai programjának kudarcáról, az bizonyos, hogy a jó élet mindenki számára érvényes fogalma egyre inkább háttérbe szorul az újkor kezdetétől: *az egyéni*

⁷ Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (fordította Berényi Gábor, In.: I. Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése, A gyakorlati ész kritikája, Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Bp.,1991) 53. o.

⁸ Vö. MacIntyre: i. m. 58–113. o.

célokhoz egyéni értékszemplélet is kapcsolódik. A pleonexia (a bírvágy), amely mind a görög, mind a keresztény morálfelfogásban véteknek, illetve bűnnek számított, a kapitalizmus kialakulásának időszakában az egyik meghatározó érték és életcél, a gazdagság elérésének alapját képező tulajdonsággá válik. A morálfilozófiában találhatunk olyan elméleteket, amelyek ennek elfogadhatóságát próbálják alátámasztani, ezek közül talán a leghíresebb Bernard Mandeville *A méhek meséje, avagy magánvétek – közhaszon* című, 1714-ben megjelent könyvében kifejtett álláspontja. A mű a szerző által korábban írt verses fabulával indul (*A lázongó kas*), amelyben többek között azt olvashatjuk: „Íme, bűn minden oldalon, / de az egész – paradicsom!”⁹, illetve: „Így a bűn a jólét alapja, ha korlátját törvény kiszabja.”¹⁰ Mandeville meggyőződése szerint az ember csakis a maga javáért cselekszik, legyen akár vad, akár civilizált. A megnövekedett szabadság időszakában az erkölcsök is torzulnak, ugyanakkor ez nem is nagy baj, hiszen *az elkövetett bűnök a gazdagságot, a köz javát mozdítják elő*, míg az erényesség, pl. a mértékletességre való törekvés csak visszaveti a gazdasági fejlődést. A jó és a rossz szétválasztása amúgy is nehéz, hiszen egy tisztességes foglalkozást űző ember is hozzájárul a bűnök elkövetéséhez (pl. az, aki italokkal kereskedik), ahogy a betörők tevékenységük következtében megélhetést biztosítanak a kovácsoknak, a rendfenntartóknak, a jogászoknak.¹¹ Mandeville tehát egyfajta spontán gazdasági rendet feltételez, amely gondolat nagy hatással volt Adam Smith-re, aki ugyanakkor tőle eltérően írja le az emberi természetet 1759-es erkölcsfilozófiai és 1776-os gazdasági főművében: az előbbi könyv az elfogulatlan szemlélet kategóriájára, az utóbbi a láthatatlan kéz híressé vált fogalmára épül.¹² Smith szerint nincs semmi baj azzal, ha az emberek önérdüküket követik, amíg ez önuralommal párosul: a parttalan önzés azonban már mások sérelméhez vezet. Az egyén cselekedeteit a társadalom szempontjából ítéli meg a benne lévő *elfogulatlan szemlélő*, egyfajta „általános lelkiismeret”. Az embert jellemzi az *önzésre való hajlam* mellett a *szimpátia* is, amelynek segítségével képes másokkal együtt érezni, behelyezkedni a másik szerepébe. A szimpátia hozzásegít bennünket szenvedélyeink visszafogásához, ahhoz, hogy képesek legyünk önuralmat gyakorolni, és így elkerüljük azokat a cselekedeteket, amelyeket az

⁹ Bernard Mandeville: *A méhek meséje* (fordította: Tótfalusi István, Kossuth Kiadó, Bp., 1996) 15. o.

¹⁰ I. m. 21. o.

¹¹ Vö. i. m., illetve Bertók Rózsa: „*Magánvétek – közhaszon*”? (Dr. Haller Média Kiadó, Pécs, 2002) 40–49. o.

¹² *Az erkölcsi érzelmek elmélete* (1759), *A nemzetek jóléte* (1776). Utóbbi a láthatatlan kéz fogalmára épül, bár expressis verbis csak egyszer szerepel a műben. Erre mutat rá Bertók Rózsa: vö. i. m.

elfogulatlan szemlélő helytelenítene.¹³ Smith az embert cserehajlamú lényként definiálja, a munkamegosztást is a cserélő hajlamra vezeti vissza. A *láthatatlan kéz* metaforájának segítségével magyarázza a piac működését: az irányító láthatatlanul működteti a gazdasági folyamatokat, a piaci szereplők nem látják át a piac működési mechanizmusát, mivel mindenki a saját tevékenységével van elfoglalva. Az általános jóléthez mindenki hozzájárul, aki a saját területén *önérdekének megfelelően* cselekszik (de nem az önzés és más vétkek alapján, mint Mandeville-nél), a láthatatlan kéz „tevékenysége” nyomán pedig megvalósul az érdekek közötti harmónia. Az államnak az a feladata, hogy biztosítsa a gazdaság zavartalan működését, a piaci folyamatokba való állami beleavatkozásra csak kivételesen kerülhet sor.¹⁴ Az önzést mérsékelhette továbbá a még mindig erősen ható *vallás* is, amely keretet adhatott az egyéni céloknak, de nem korlátozta a kapitalizmus előretörését, sőt a protestantizmus – ahogy Max Weber rámutat –, meghatározó módon elő is segítette szellemiségének kialakulását. A munka hivatásként történő felfogása, a szorgalom gyakran hozzájárult az egyén meggazdagodásához, de mindez nem volt bűn, hiszen az Isten dicsőségére végzett tevékenység eredményeként állt elő, és az egyént a takarékosság, a visszafogott fogyasztás erényei is jellemezték.¹⁵

Ugyanakkor az ipari forradalmat követő „társadalmi felfordulás” időszakában sokan nincsenek abban a helyzetben, hogy a saját céljaikat kövessék, a szülők által kijelölt célok gyakran megvalósíthatatlanok egy új környezetben. A polgári társadalom alapértékei, a jogegyenlőségként értelmezett egyenlőség és a korlátozásoktól való mentességgként felfogott szabadság sem teljeskörű a nyugati államokban, de ezek amúgy is csak a szabad életmód és értékválasztás lehetőségi feltételét, keretét jelentik. Sokan érzik úgy, hogy a számos választható érték és életcél között elvesznek, vagy éppen választásuk kényszer-választás és a tradicionális, vallási értékek sem jelentenek már biztos útmutatót.

A fejlett országokban olyan társadalom jön létre a 19. századra, amelyet Marx többek között az *elidegenedés* és a *kizsákmányolás* fogalmaival ragad meg. Marx szerint a kapitalizmus elválasztja a munkástól munkájának termékét, idegen tárggyá, más tulajdonává teszi, elidegeníti tőle tevékenységének tárgyát és eredményét. Az 1848-ban megjelent, Marx és Engels által írt *A Kommunista Párt kiáltványa* címet viselő híres szöveg két egymással szembenálló osztályt különböztet meg: a burzsoáziát s a proletariátust. A modern burzsoázia a szerzők szerint „egy hosszú fejlődési folyamatnak, a termelési és érintkezési mód-

¹³ Vö. i. m. 80–87. o.

¹⁴ Vö. i. m. 77–121. o.

¹⁵ Vö. Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* (In: Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Vallásszociológiai írások, Gondolat, Bp., 1982)

ban végbement sorozatos forradalmi átalakulásoknak a terméke”. A burzsoázia hatalomra jutását követően könyörtelenül széttépte a tarkabarka hűbéri köteléket, nem hagyott meg más köteléket ember és ember között, mint a meztelen érdeket. „A személyi méltóságot csereértékké oldotta fel, és az oklevelekben biztosított, nehezen szerzett számtalan szabadság helyébe az egy lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta. Egyszóval, a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást állította.” – olvashatjuk a Kiáltványban.¹⁶

Az értékek pluralizálódása tehát az általános, mindenki által követendő értékekben való elbizonytalanodást is magával hozta, továbbá a kulturális változásoknak számtalan vesztese is volt. Mindezek ellenhatásaként olyan eszmék jöttek létre, amelyek a társadalom radikális átalakítását tűzték ki célul. Ezek képezték a 20. századi totális rendszerek eszmei alapjait.

II. KONFORMITÁS ÉS ERKÖLCS A TOTÁLIS TÁRSADALOMBAN

Történelmi jelentőségük miatt ki kell térnem néhány megjegyzés erejéig a totális társadalmakra is (ezekkel Riesman nem foglalkozik említett művében). A kommunista társadalom létrehozása, illetve a nemzet és a „faj” érdekeinek biztosítása volt a Nagy Eszme, a Nagy Cél, amelynek mindent alá kellett rendelni, amely etikai abszolútumot is jelentett. Az ilyen rendszerekben a tradíciótól irányított társadalmakhoz hasonlóan az egyénnek nem maradt sok mozgástere, egyéni céljai nem lehettek ellentétesek a Nagy Cél megvalósításával. Itt csak a náci erkölcsiséggel foglalkozom röviden, Adolf Eichmann nézeteinek bemutatásán keresztül.

A náciak hatalomra jutását megelőzően, a társadalmi válság időszakában Németországban elbizonytalanodtak az értékek, illetve a célok az egyéni megvalósítása sok esetben akadályokba ütközött. Ha feltesszük, hogy ebben a korban még a szülői (vagy akár a tanári stb.) tekintély jelölte ki alapvetően a célokat, elképzelhető – mivel ezek megvalósítása problémássá vált –, hogy az egyén „belső irányítúje” olyan tekintélyt, értéket, célt keresett magának, amiben mindennefelett hihetett. Ilyen lehetett Németország, a Birodalom, a Führer. Inentől az egyén tevékenysége (a kiadott parancs végrehajtása) eszköz a Nagy Cél megvalósítása érdekében. Ezt mutatja Adolf Eichmann élettörténete is, aki-nél mindehhez egy erős siker-orientáltság járult (vagy lehet, hogy ez erősebb motiváció volt, mint a Nagy Cél elérése).

¹⁶ Karl Marx – Friedrich Engels: *A Kommunista Párt kiáltványa*, <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm>

Hannah Arendt az Eichmann-pert elemző könyvének egyik fő kérdése, hogy vajon mi lehetett a zsidó deportálások megszervezéséért felelős és a hatvanas évek első felében Jeruzsálemben bíróság elé állított náci „rém” tetteinek indítóoka. A filozófus arra a következtetésre jut, végigkísérve a per fejleményeit, áttekintve a dokumentumokat, hogy Eichmann gonoszsága nem illethető az ördögi vagy a démoni jelzővel, nem volt egy vérengző vadállat, de nem is eszméi vagy antiszemizmusa magyarázzák tetteit (többször hivatkozik rá, hogy neki személy szerint nem volt baja a zsidókkal és munkája, tehát a deportálások megszervezése során is igyekezett „jó viszonyt” ápolni azokkal, akiket a halálba küldött). Arendt a *gonosz banalitásáról* ír: Eichmann gonoszságát mélységes konformizmusa, gondolatlansága, a képzelőerő teljes hiánya (képtelen bármit is a mások szemszögéből átgondolni) magyarázza. Eichmann egyetlen vágya az volt, hogy sikeres legyen abban, amit csinál (és így bekerüljön a „jó társaságba”), az SS szolgálatában csak a kapott parancs minél tökéletesebb végrehajtása motiválta, bármire is irányuljon az (nagy fájdalomra volt, hogy csak alezredesi rangig vitte az SS-ben). Nem érzett lelkiismeret-furdalást a zsidók elpusztítása miatt, hiszen ez volt a „munkája”, viszont a kapott parancs nem megfelelő módon való teljesítése már ezt váltotta ki belőle.¹⁷ A per során egy ízben Eichmann Kantra hivatkozott és kiderült, hogy a kategorikus imperatívuszt is el tudja mondani megközelítő pontossággal. Azonban ezt torz módon átértelmezte (így már teljesen más volt a jelentése, mint a kanti elvnek), „törvényhozás” alatt a súlyos bűncselekményeket is szentesítő állami törvényeket, illetve a Führer akaratát értette, tehát nagyjából az elvet követte, amit Hans Frank 1942-es könyvében így fogalmazott meg: „Cselekedj úgy, hogy a Führer jóváhagyja cselekedeted, amennyiben tudomást szerez róla.”¹⁸ A rációra alapozott morális szabályt addig ferdítik tehát, amíg a szélsőséges irracionalitás igazolására is alkalmas lesz.

De jól modellezhető ez a gondolat Robert Merle *Mesterségem a halál* című műve segítségével is. Robert Langot senki sem védi meg gyerekként a betegesen vallásos és folyamatos büntudattal küzdő apja terrorjától, aki parancsait az Istennek tetsző élet radikális megvalósítására hivatkozva adja ki. Amikor apja meghal, Robert elfordul a rákényszerített vallástól, de tekintélytisztelete megmarad. Találkozik egy katonatiszttel, akinél a legnagyobb tekintély Németország érdeke (csak egyetlen bűn van, ha valaki rossz német): ezt Rudolf is magáévá teszi, és tizenhat évesen belép a seregbe, majd harcol az I. világháborúban. Katonai sikereket ér el, de a háború utáni válságos években segédmunkásként éhbérért kell dolgoznia. Úgy látja, hogy „új rendre” van szükség, belép a nemzetiszocia-

¹⁷ Vö. Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Tudósítás a gonosz banalitásáról (fordította: Mesés Péter, Osiris, Bp., 2000), különösen: 38., 62., 278., 308–326. o.

¹⁸ I. m. 158–159. o.

lista pártba, majd a náci hatalomátvétele után egyre feljebb kerül a ranglétrán. Hazájának ezúttal nem harcosként van rá szüksége: az auschwitzi munkatábor parancsnoka lesz. Amikor ezt át kell alakítania haláltáborrá, nem vizsgálja a kapott parancs szörnyűségét, egyetlen célja, hogy a foglyok elpusztítása a felelősesei által kívánt ütemben történjen. Amikor felesége rájön, hogy valójában mi is folyik a táborban, azzal védekezik: „Ezt a parancsot kaptam.”, ahogy letartoztatása után kihallgatójának is azt mondja: „Minek gyötörtem volna magam gondolkodással? Egyetlen kötelességem: engedelmeskedni a parancsnak.”¹⁹

III. A „KÍVÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG”. KONFORMITÁS ÉS ERKÖLCS A NYUGATI JÓLÉTI TÁRSADALMAKBAN

Az újkorban az volt az egyik legfontosabb kérdés, hogy *milyen értékek* azok, amelyeket *mindenkinek* el kell ismernie, bármilyen egyéni célt követnek is: ezek az értékek válnak a liberális demokráciák alapértékeivé. Ide alapvetően az *emberi méltóság*, a *szabadság* és az *egyenlőség* értéke és a belőlük származtatott további értékek tartoznak. Mindenki egyenlően szabad tehát egyéni céljai megvalósításában, ennek korlátját csupán mások szabadsága jelenti. A szekularizált állam nem határozza meg a jó élet kizárólagosan érvényes fogalmát, csupán biztosítja mindenki számára a saját maguk által meghatározott jó elérésének minimális feltételét, a szabadság és a jogegyenlőség értékeire alapozott demokratikus rendet.

A II. világháborút követően a nyugati jóléti társadalmakban a munkások megfelelő bért kaptak egyre könnyebbé váló munkájukért, ami azonban kevés lehetőséget biztosított az önkiteljesítés megvalósítására, ezért a tömegek egyre inkább a megnövekedett szabadidő eltöltése, a fogyasztás során próbálták megtalálni „önmagukat”.

David Riesman szerint a 20. század közepétől jelenik meg a *kívülről irányított társadalmi karakter* (a szerző által „kezdeti népességcsökkenésnek” nevezett időszakban – elsősorban Amerikát vizsgálva –, még a tradíciótól, illetve a belülről irányított típusok is jelen vannak, de egyre inkább a kívülről irányított típus lesz a meghatározó; meg kell jegyezni, hogy a század közepén jelent meg Riesman híressé vált elemzése, akinek ekkor az általa leírt átalakulás kezdeti periódusára volt csak rálátása). Erre a karakterre már a helyes, sikeres életút meghatározása tekintetében elbizonytalanodó szülők és tanárok sokkal kevésbé hatnak, az *irányítást* kortársaiktól kapják, közvetlenül a *kortárs csoporton* keresztül, illetve közvetett módon a *tömegkultúrán* keresztül. Azt, hogy mit is

---

¹⁹ Robert Merle: *Mesterségem a halál* (fordította: Gera György, Európa, Bp., 1974) 416., 440. o.

jelent a siker, a kívülről jövő jelzések folyamatos figyelemmel kísérése alapján próbálja meghatározni ez a karaktertípus. A siker definíciója élete során mindig változik (más gyerekkorban és más a munka világában), de a lényeg, hogy *kortársai elismerésében részesüljön, ez az egyetlen biztos mércéje a sikernek* (az ilyen ember „ellenőrző berendezése” inkább egy radarhoz hasonlít, mint egy iránytűhöz és nem büntudat jellemzi, hanem diffúz aggodalom). Ezen értelmezésen túli siker, ami kiemeli az egyént a kortárs csoportjából, inkább riasztólag hat a kívülről irányított típusra, hiszen retteg a magánytól, az egyéni célok maximum egy jó céghez való bejutásra korlátozódnak. A kortárs csoportokat a fair játékokra törekvés és az „antagonisztikus együttműködés” jellemzi (úgy küzdenek az elismerésért, mintha nem zajlana nyílt versengés közöttük), ez megmarad a munka világában is: az üzletben a fair játékból „tisztességes verseny” lesz. A kívülről irányított karakterű főnök „hamis személyességgel” viszonyul munkatársaihoz, beosztottjaihoz, akiknek elismerését el akarja nyerni (amíg ezzel egy „belülről irányított” vezető soha nem törődik), inkább manipulációs technikákkal kényszeríti rájuk akaratát, mint hatalmi aktusokkal. Ebben a korszakban kevesen végezhetik azt a munkát, amely igazán örömet okozna nekik, ugyanakkor a munka nem olyan megterhelő, mint korábban volt és a dolgozók különböző önmanipulációs technikákkal teszik azt elviselhetővé (meggyőzik magukat, hogy tevékenységük nélkülözhetetlen, „csillogásra” törekszenek stb.). A bőség társadalmában viszont megnövekedett szabadidő és számos szórakozási lehetőség áll az emberek nagy részének rendelkezésére, és ez már nem hivalkodást vagy menekülést jelent számukra, hanem a csoporthoz való alkalmazkodás legfőbb eszközét. A fogyasztás, mint minőségi élmények keresése az étkezéstől a szexualitásig (amely maga is fogyasztási cikké válik) az élet súlyponti területe lesz. Az ízlés társadalmosításának korában vagyunk (ez váltja fel az etikettet): a pillanatnyi ízlés a legkülönbözőbb fogyasztói javak, az öltözködés, a viselkedés, sőt az érzelmi élet vonatkozásában társadalmilag konform magatartásra készíteti a kívülről irányított karaktert a szabadidejében is.²⁰

Christopher Lasch a 70-es évek végén megjelent társadalomkritikai művében vitatja Riesman-nek azt a tételét, hogy az amerikaiak a kívülről irányított korszakban szociálisabbá, együttműködőbbé váltak. Lasch véleménye szerint az amerikai barátságkultusz csak álcázza, de nem semmisíti meg a javakért és pozíciókért folyó gyilkos versenyt, sőt a „fogyatkozó remények korszakában” a verseny csak még kegyetlenebb lett. Amíg a háború utáni Amerika problémáit Arthur Miller drámájának hőse, az ügynök Willy Loman szimbolizálta, aki csupán azt akarta, hogy szeressék, a hetvenes évek szimbóluma a prostituált lehetne, aki a megélhetésért árulja magát, de egyáltalán nem fontos neki, hogy szeressék

²⁰ Vö. David Riesman: i. m. 71–79., 93–171., 191–230. o.

is. Csodálatot, imádatot akar kiváltani, de akit képes elcsábítani, azt lenézi. Lasch az *önimádó, narcisztikus személyiséget* korának meghatározó típusaként írja le, akit nem a másik ember érdekel, mert a világot önmaga tükörképének látja és ez csak addig fontos számára, amíg őt tükrözi vissza, ebben eltér a kívülről irányított típus riesmani leírásától. Másokra csak azért van szüksége, hogy folyamatosan jelezzék neki győztes-mivoltát. Az embereket céljai elérése érdekében manipulálja, semmi *más nem számít neki, csak a siker*, úgy véli, joga van bárkit kizsákmányolni saját sikere és kielégülése érdekében (legbensőségebb viszonyaira is a kizsákmányolás jellemző). Egyáltalán nem a tisztességes versenyre törekvés jellemzi, viszont azt, hogy mit jelent a siker, nagyon is az aktuális társadalmi értelmezéseknek megfelelően fogja fel, alapvetően tehát kívülről irányított. Különösen a média és a sztárok világa van rá nagy hatással, ezek azt sugallják neki, hogy képes kiemelkedni a tömegből, ezért gyakran elérhetetlen célokot tűz maga elé. Az önimádónak semmi sem számít tehát (hol van már a protestáns etika...), mint a győzelem a versenytársak felett (mivel a karrier egyre inkább szervezeti karriert jelent, a kollégáit is versenytársnak tekinti, akik akadályozzák az előrejutásban). Mindez komoly lelki problémákat okozhat. Lasch rámutat, hogy a pszichiátriai irodalom egyre több olyan betegről számol be, akik az önértékelés szélsőséges kilengéseire, mindent átható ürességérzésre, illetve a boldogságra való képtelenségre és a céltalanság érzésére panaszkodnak.²¹

A modern pluralista demokráciákban az emberek a *legkülönbözőbb erkölcsi normák* alapján rendezhetik be az életüket, ha betartják az alkotmányos alapértékeknek megfelelő törvényeket. Nincs közös erkölcsiség, ha csak nem a demokrata erkölcsisége, de abban nagy a bizonytalanság, hogy ez milyen tulajdonságokat kíván meg, mondjuk mások szabadságának és egyenlőségének tiszteletben tartásán és az ezekből következő elvárásokon kívül. Nem véletlen, hogy a modern demokratikus társadalmakban az *egyenlő bánásmód* és a *tolerancia* lesz a kitüntetett erény, de mindkét fogalom problémás, mert az előbbit az esélyegyenlőség elve, a másikat pedig az egyéni szabadság védelme írhatja felül. A tolerancia viszonyfogalom: helyessége attól függ, hogy mit tolerálunk: az intolerancia tolerálhatatlan, de az, hogy valaki mit nem tolerál, egyéni világnézeti és erkölcsi alapállásától függ.²² Egy pluralista társadalomban a legalapvetőbb erkölcsi fogalmak értelmezéséről és jelentőségéről is számos nézet él egymás

²¹ Christopher Lasch: *Az önimádat társadalma* (fordította: Békés Pál, Európa Kiadó, Bp., 1996) 59–119. o. Lasch viszonya a riesmani elmélethez meglehetősen ellentmondásos, egymásnak ellentmondó állításokat találhatunk a könyvben ezzel kapcsolatban. A két elmélet közötti kapcsolatot a magam részéről a fent bemutatott módon interpretálok.

²² A tolerancia fogalmáról lásd: Bertók Rózsa: *Egy tolerancia-kutatás elméleti nehézségei* (In.: *Tolerancia?! Kirekesztés – megtűrés – befogadás*, szerk.: Bertók Rózsa, Barcsi Tamás, Bécsi Zsófia, Ethosz, Pécs, 2008).

mellett. Alasdair MacIntyre a modern társadalom meghatározó karaktereiként azonosítja a fogyasztó „esztétát”, a bürokratikus szakértőt, tehát a menedzsert, és a terapeutát. Ezek a társadalmi szereplők függetlenül attól, hogy mi az elméleti álláspontjuk, többnyire úgy gondolkodnak és cselekszenek, mintha az *emotivizmus* (amely szerint minden értékítélet csupán érzéseket, preferenciákat fejez ki) igaz volna. MacIntyre szerint azért mondhatjuk ezt, mivel nem világos fogalmakra racionális kritériumként hivatkoznak, tehát erkölcsi fikciókat alkalmaznak: ilyen fikciók a hasznosság, a jogok, de ide sorolhatjuk a hatékonyságot is, mert a menedzserek a hatékonyságra, mint erkölcsi tartalommal is bíró fogalomra hivatkoznak.²³ Még ha az emberi jogokat ki is vesszük ebből a felsorolásból, a gazdasági élet sikerembere vagy a politikus erkölcsi szempontból megnyugtathatja magát, hogy döntései, illetve azok következményei megfelelnek a vállalati hatékonyság vagy a társadalmi hasznosság saját értelmezésű kritériumának (ha egyáltalán érdekli valami a saját sikerén kívül).

IV. KÍSÉRLET NAPJAINK MEGHATÁROZÓ TÁRSADALMI KARAKTEREINEK LEÍRÁSÁRA

A nyugati társadalmakban a kívülről irányítottág továbbra is meghatározó, a média nagyon erősen befolyásolja a fogyasztói ízlést és a sikerről alkotott elképzeléseket, ez pedig egydimenziós társadalmat eredményez: a sokszor hangoztatott *Valósítsd meg önmagad!* jelszó a munka és a szórakozás Rend-konform értelmezését jelenti valójában (amely Rend a versenyre és a fogyasztásra épül), tehát: *Légy sikeres a versenyben!* illetve: *Szórakozz! azaz: Fogyassz!*

A határok leomlása, az információs technológiai forradalom új lendületet adott a kapitalizmusnak, aminek hatására a verseny fokozódik. Manapság nem annyira az „antagonisztikus együttműködés”, a tisztességes verseny jellemzi például a munka világát, hanem inkább a nyílt verseny, az alig leplezett eszköszemlélet. Már nemcsak arról van szó, hogy a legtöbb ember olyan munkát végez, amely nem túl érdekes (és értelmes), hanem arról is, hogy – mivel egyre kevesebb munkalehetőség van –, nagy a verseny az állásokért, és aki dolgozik, az sem tudhatja meddig lesz munkája.

Napjainkban, ha a riesmani tipológiánál maradunk, azt mondhatjuk, hogy a kívülről irányított típus mellett meghatározó módon jelen van egy olyan karakter, amely a kívülről és a belülről irányított típus „keverékének” tekinthető (persze teljesen „tisztá” típusok nincsenek, erre Riesman is utal, a lenti kategóriák a *meghatározó* jellemzőket jelentik, e személyiség meghatározó sajátossága a konformitás szempontjából a két „riesmani karakterre” jellemző jegyek

²³ MacIntyre: i. m. 19–57. o.

speciális keveredése, ez meglehetősen közel áll a Lasch által leírt narcisztikus személyiséghez). Az ilyen ember nagyon erősen szeretné elérni egyéni céljait, képes értük küzdeni, ezért bármire hajlandó, akár mások „leigázására” is (ez a belülről irányítottág jellemzője), viszont céljait a szűkebb és tágabb életstruktúrának a sikerről adott értelmezése alapján választja ki: *a lényeg a siker; bármit is jelentsen az*. Ez a tipikus karrierista, aki minden rendszerben feltalálja magát: a kapitalizmus jelenlegi változatában az ilyen karakterre a mindig változó szervezeti célokhoz való totális alkalmazkodás és a sikerhez hozzátartozó fogyasztói magatartás túlzásokhoz vezető megvalósítása jellemző. Vannak köztük, akik számára a munkában való előrejutás, az adott rendben sikeresnek tekintett tevékenység során való önmegvalósítás a fontosabb, mások inkább a sikeresség külső jellemzőinek elérésére, magas színvonalú javak és szolgáltatások fogyasztására törekszenek, a munkát (amit talán nem is szeretnek) az ehhez való elengedhetetlen feltételnek tekintik. Az ilyen típusok alkotják meghatározó módon a szingli- és yuppie-kultúrát, akik a Verseny Rend ideáltípusainak tekinthetők: a verseny és a fogyasztás határozza meg mindennapjaikat (munka- és fogyasztásfüggők, itt szingli alatt olyan nőt vagy férfit értek, aki a karrierjének szenteli az életét, kevés szabadidejében pedig szórakozni akar, így partnereire a magánéletben is mint az élvezethez jutás ideig-óráig használt eszközére tekint, nem akar „elköteleződni”).²⁴ A társadalom többségét azonban az egyszerű kívülről irányítottak alkotják, akik életük súlypontját a szabadidőre, a fogyasztásban kimerülő (kisebb részben valódi) önkitaljesítés-törekvésre helyezik, esetleg a „családért élnek”, a munkát úgy fogják fel, mint ami csupán az ehhez szükséges anyagi javakat biztosítja (egyre jobban elválík egymástól az „élet” és a munka): az ilyen emberek is konform módon viselkednek, mivel mindent megtesznek azért, hogy ne veszítsék el állásukat. Ők a biztonságot (a viszonylagos jólét fenntartását), míg a yuppie-k a sikert tartják a legfőbb értéknek, az egyéb értékeket alárendelik ezeknek: nevezhetjük az előbbi típust *siker-orientált*, míg a másikat *biztonság-orientált* karakternek is.

Jelen vannak továbbá a nyugati társadalmakban a „saját” értékeket, célokat követő belülről irányított és autonóm emberek (a kettő nem ugyanaz: az előbbi a szülők vagy más tekintélyek által beleplántált értékeknek megfelelő célokat, az utóbbi pedig saját maga által választott célokat akar megvalósítani). A saját célok követése jelentheti azt, hogy az egyén olyan hivatást tart fontosnak, amelynek aktuálisan nem túl nagy a presztízse (pl. tanár vagy szociális munkás akar lenni), ugyanakkor előfordulhat, hogy a társadalom által a sikeressé válás

²⁴ Nem tartoznak ide tehát azok, akik egyedül élnek, de a karriertől eltérő okok miatt, és azok sem, akiknek minden vágyuk egy megfelelő társ megtalálása, lásd Bridget Jones és társai.

biztosítékának tartott pályát választja (pl. közgazdász vagy tévériporter lesz), de ezt hangsúlyozottan érték-alapon teszi (az autonóm ember emellett megfelelő önismeret és átgondolt döntés alapján). Tehát az ilyen emberek is lehetnek az aktuális társadalmi mérce alapján sikeresek, de nem akarnak mindenáron megfelelni a siker Rend-konform értelmezésének (mint a siker-orientált személyiségek), hivatásuk, alkotómunkájuk során különböző más értékek megvalósítására törekednek. Ezért nem jellemző rájuk a behódoló magatartás az értékeikkel ellentétes helyzetekben, csak azért, mert érdekeik ezt kívánják, vagy ha megteszik, lelkiismeret-furdalásuk lesz, míg egy siker-orientált ember mindenre képes az előrejutás érdekében (most nem beszélek azokról az autonóm emberekről, akik teljesen másként értelmezik a sikert, és sajátos életmódjuk miatt nem is illeszkednek bele a társadalmi rendbe, róluk a következő fejezetben lesz szó.). Nevezzük őket *érték-orientált* személyiségeknek, akik nem azonosak a „jó emberrel”, hiszen nem biztos, hogy a szeretet az, ami meghatározza az ilyen emberek céljait, lehet, hogy érték-orientált önmegvalósításra törekszenek (pl. minőségi műsorokat készítő riporterok, jó tanárok vagy jó sebészorvosok akarnak lenni). Növekszik továbbá azoknak a száma, akik felismerve életük ürességét, a „tradíció általi” irányítottságba menekülnek kisebb vagy nagyobb mértékben álavetve magukat jellemzően valamely vallás szabályainak.

V. AUTONÓMIA: MORÁLIS MINIMUM ÉS A SAJÁT ÉLET VÁGYA

David Riesman, már ismertetett elméletében három alapvető korszakot ír le, és ahhoz három társadalmi karaktert kapcsol, az alapján, hogy mi biztosítja meghatározó módon a társadalmi konformitást (ebből kettőt vizsgáltunk meg alaposabban). A tradíció által irányított korszakban az egyénnek nem sok mozgásteret marad, a szokások meghatározzák a szerepeket; a belülről irányított időszakban a szóba jöhető számos életút közül az általános szülői értékek alapján választanak az emberek; míg a kívülről irányított társadalomban alapvetően a tömegkultúrának és a kortárs csoportoknak van a legnagyobb hatása a viselkedésmódok, de az egyéni életcélok tekintetében is. Azokat az embereket, akiknek a magatartása eltér egy adott társadalom tipikus beilleszkedő karakterének viselkedésétől, *anómiásnak* vagy *autonómnak* nevezi a szerző. Riesman anómiás alatt a be nem illeszkedőt érti, az autonómok pedig értelmezésében olyan emberek, akik képesek arra, hogy teljesítsék társadalmuk viselkedési normáit (az anómiásokra ez általában nem jellemző), de szabadon választhatnak, hogy teljesítik-e azokat vagy sem. Tehát az autonóm lehet beilleszkedő és nem beilleszkedő is. Minden társadalomban voltak és vannak autonóm emberek, nyilván ez a típus akkor van

a legkevésbé jelen, amikor a konformitást a tradíció biztosítja (de itt is vannak menekülési lehetőségek, pl. a középkorban a szerzetesrendek). Riesman szerint a belülről irányított korszak jobban kedvezett az autonóm embereknek, mint a kívülről irányított idősza. Amíg az előbbi korszakban az új területek, a tulajdon vagy a munka védelmet jelenthettek az autonóm ember számára, addig napjainkban az óriási társadalmi nyomás miatt fokozott önismeret szükséges az autonómia eléréséhez.²⁵

Míg korszakokként és társadalmaként változik, hogy mi biztosítja a konformitást (tehát, hogy mihez kell igazodnia az egyénnek, hogy elfogadják az adott közösségben), addig minden korszakban és társadalomban a többségét alkotó beilleszkedők mellett találhatunk *autonóm*, illetve *deviáns* (a következőkben ezt a fogalmat használok a riesmani „anómiás” helyett) embereket is. Ezek azonban nem „abszolút” fogalmak, például azért nem, mert egy *alapvetően* autonóm ember számos tekintetben lehet beilleszkedő (betart egy sor társadalmi szabályt, pl. Aronson megjegyzi: hova vezetne az, ha valaki úgy akarná kimutatni markáns egyéniségét, hogy autójával áttérne a szembejövő sávba?)²⁶, míg az *alapvetően* beilleszkedő ember is hozhat autonóm döntéseket. A választóvonal ott húzódik, hogy az autonóm személyiség – amennyire lehetséges – *maga választja ki életmódját, céljait*, amelyek eltérhetnek a társadalmilag sikeresként értékelt tevékenységektől, céloktól, de nem feltétlenül térnek el: tehát élhet cselekedhet kívülről nézve konform és non-konform módon is.

Nem egyértelmű továbbá az autonómítás és a deviancia viszonya sem. A deviancia fogalma nem egységes, hiszen jelenthet „bünt” és „örültséget”, illetve ezek különböző fokú megjelenéseit: a csak erkölcsi értelemben bűnnek számító cselekedetektől egészen a jog által szankcionált bűncselekményig, a nonkonformista, szokatlan vagy megdöbbentő viselkedéstől az elmebetegségig. Az autonómítás és a deviancia között a különbség szerintem nem az, hogy az autonóm maga választ, míg a deviánsnak erre nincs módja. A deviáns embernek persze sokszor valóban nincs választási lehetősége: egy örült nem a saját döntése miatt képtelen a társadalmilag elvárt viselkedésre. Egy bűnöző is sokszor úgy érzi, hogy nem volt más választása, mint a bűnelkövetés, ettől még büntetőjogilag felelnie kell tetteiért, más esetben viszont a bűnöző tudatosan szegül szembe a társadalmi szabályokkal. Tehát a deviáns viselkedés is alapulhat autonóm, végiggondolt, tudatos döntésen. Autonómnak azonban csak azt az embert tekintem, aki *saját élete kiteljesedése* érdekében hozza meg döntéseit, és az ezeket követő cselekedeteivel nem lép át egy határt, meghozzá a másik ember méltósága tiszteletben tartásának határát, tehát nem bűnöző (nem is akar az lenni),

²⁵ Vö. Riesman: i. m. 323–345. o.

²⁶ Elliot Aronson: *A társas lény* (fordította: Erős Ferenc, KJK-KERSZÖV, Bp., 2002), 35. o.

továbbá nem elmebeteg. Van tehát egy *morális minimum*, amit meg kell kívánunk, hogy autonóm emberről beszélhessünk, továbbá a normális elmeműködés is feltétel, hiszen egy örült eleve nem hozhat autonóm döntéseket. Azonban folyamatosan változik, hogy egy adott közösség mit tekint devianciának, illetve, hogy milyen „fokú” devianciának minősít egy cselekedetet. Gyakran előfordul, hogy az autonóm ember cselekedetét, életmódját a társadalom deviánsnak, sőt annak legszélsőségesebb megnyilvánulási formáinak, tehát örültségnek illetve bűncselekménynek minősíti. A társadalom egy része, akár többsége így minősít, ugyanakkor az autonóm ember nem érzi magát sem örültnek, sem bűnösnek, sőt vannak releváns vélemények, amelyek vitatják a többségi álláspontot (gyakran csak az utókor ad felmentést). Michel Foucault műveiben a racionális Rend különböző hatalmi technikáiról ír, amelyek segítségével az újkortól kezdve a nyugati társadalmakban kiiktatják mindazt, amit Rend-ellenesként azonosítanak. Az örültséget egyértelműen a Rend-ellenességgel azonosították a 17. századi Franciaországban: az elmeagyógyintézetek elődjének tekinthető Közkórházba a munkához, az erkölshöz, a rendhez való viszony alapján kerültek az emberek. Az „esztelenség” nem csak a „valódi” örültséget jelentette, hanem a kicsapongást, a szentséggyalázást, a szabadgondolkodást is.²⁷

Az örültség rendszereiben, a totális diktatúrákban még szigorúbban bánnak el a másként gondolkodókkal, viselkedőkkel, lásd pl. a náci Németországot. Egy ilyen rendszerben az örültség és a bűn a hétköznapok része, amit a társadalom többsége az ideológiai megtévesztettség vagy a félelem miatt tudomásul vesz. A barbárság ellen tiltakozót elmebetegnek vagy bűnözőnek minősítik. Egy ilyen rendszerben lehetetlen autonóm életet élni, az autonóm ember csak lázadó lehet (vagy nem nevezhető többé autonómnak): elhatárolódik, tehát kivonul az örület társadalmából, amennyiben ez lehetséges, vagy aktív módon fellép ellene: ilyenkor hőssé válik.

Az önálló gondolkodásra és döntésre, az elvárttól való eltérésre képtelen emberek egy diktatúrában vagy háborús helyzetben borzalmakra képesek, de a békés hétköznapokat is élhetetlenné, kegyetlenné tehetik. A konformitás vonatkozásában a kísérleti szociálpszichológia eredményei sem túl megnyugtatóak, gondolhatunk itt Solomon Asch kísérletére a csoport nyomásának az egyéni véleményre gyakorolt hatásáról, vagy Stanley Milgram eredményeire a tekintélynek való engedelmességgel kapcsolatban.²⁸ A nyugati demokráciák kívülről

²⁷ Vö. Michel Foucault: *A bolondság története a klasszicizmus korában* (fordította: Sujtó László, Atlantisz, Bp., 2004).

²⁸ Solomon Asch klasszikussá vált kísérlete a csoport nyomásának a véleményre gyakorolt hatását vizsgálta. Az alany belép egy szobába négy másik résztvevővel. A kísérletvezető egy egyenes vonalat mutat (X), majd összehasonlítás végett még mutat

irányított társadalmában meghatározó társadalmi nyomásnak vannak kitéve az emberek, még ha ez nem is vehető össze a tradíció által irányított vagy a totális diktatúrák társadalmában uralkodó befolyásolással. Ugyanakkor ennek egyik veszélye éppen abban van, hogy nem nyílt, erőszakos, hanem sok esetben „technikai”, manipulatív, nem is beszélve a szakértők, mint tekintélyek óriási szerepéről a nyugati társadalmakban.

Még ha az egyén egy konkrét csoport vagy egy tekintély nyomásával szemben fel is tud lépni, a „nem direkt” társadalmi hatások alól már nehezebben tudja kivonni magát. Vajon van-e teljesen autonóm ember, aki minden életrésztében úgy él, ahogyan szeretne és ebben nem befolyásolja mások véleménye (azon túl, hogy bizonyos társadalmi szabályokhoz való alkalmazkodás elengedhetetlen számára is)? Valószínűleg nincs. Talán már azt az embert is *autonómnak* nevezhetjük, aki képes meghozni az értékszemléletének megfelelő „saját” élet (tehát az általa értelmezett jó élet) megvalósításához szükséges döntéseket (a saját élet utáni vágyát morális eszményei mindig korlátozzák, illetve csak azt tekinti jó életnek, ami nem jár morális megalkuvással). Folyamatosan változhat, hogy mit jelent az egyén számára a jó élet, de az *autonóm emberben* mindig megmarad a „saját” élet vágya, illetve ennek megvalósításáért tenni is hajlandó: a vágy

---

3 másik vonalat (A, B, C). Feladat: határozd meg, melyiknek a hossza egyezik meg leginkább az X vonaléval. Teljesen világosnak tűnik, hogy a B. De az alany előtt nyilatkozó három személy az A vonalat választja (beépített emberek). Amikor az alanyra került a sor, a kísérletben résztvevők 35%-a a nyilvánvalóan rossz választ mondta, a többiek nyomásának engedve (tehát az A vonalat választotta, nem bízott meg saját észlelésében). Stanley Milgram híres kísérletében az önként jelentkező alanyok azt mondják, a kísérlet tárgya a büntetés hatása az emlékezetre. Ez azonban nem így van: a vizsgálat valódi tárgya, hogy az emberek milyen mértékben hajlandók engedelmeskedni a tekintélynek. A kísérleti alany a „tanár” szerepét kapja és egy másik, zárt szobában, „villamosságokhoz” rögzített személynek, a „tanulónak” kérdéseket kell feltennie az általa memorizált listával kapcsolatban (ez a személy beépített ember, de ezt a „tanár” szerepét játszó kísérleti alany nem tudja). Ha a „tanuló” nem tudja a választ, akkor a „tanárnak” áramütésben kell részesítenie, egyre növelve a feszültséget. A gyakorlat során a „tanuló” többnyire helyesen válaszol, de ejt néhány hibát is. Valahányszor téved, a „tanár” egyre erősebb áramütést mér a „tanulóra”. Az ötödik áramütésnél a „tanuló” nyöszörögni kezd, 150 voltnál kéri, hogy hagyják abba, 180 voltnál felüvölt, majd dörömbölni kezd a falon. A „tanár” szerepét játszó alany a kísérletvezetőtől kér megerősítést egy idő után, aki arra biztatja, hogy növelje az áramütést (mivel a dörömbölés nem helyes válasz). A végén csend lesz a másik szobában (ahol persze senki sem kapott áramütést, de ezt a kísérleti személy nem tudja: teszi azt, ami a feladata, illetve amit a tudós mond neki, a szakember biztos tudja, hogy mit kell tenni – gondolhatja). Ami megdöbbentő: a kísérleti személyek nagy többsége (62%-a) ment el egészen a kísérlet végéig, amikor már sejtette, hogy halálos áramütésben részesíti a másik személyt. A kísérletekről bővebben: Aronson: i. m. 33–71. o.

nem elég, a *szüntelen keresés* is elengedhetetlen, még ha sokszor a valós élete számos tekintetben nem is felel meg az ideálisnak (de legalább törekszik afelé). Önismeret és bátorság szükséges mindehhez. Az autonóm ember figyel mások véleményére is, de ezek csak szempontokat jelentenek saját döntéseihez. Persze fennáll a veszélye annak, hogy önzővé válik, miközben a saját útját keresi, a legnagyobb dilemmát meglévő emberi kapcsolatai, kötődései, és egy másik élet utáni vágyának konfliktusa jelentheti. Az autonóm ember nem feltétlenül önző, sőt értelmezheti úgy is a jó életet, mint másokért való élet, vagy küzdhet másokkal együtt a velük azonosan értelmezett jó élet előtt álló akadályok lebontásáért. Az autonóm ember bizonyos helyzetekben *lábadóvá válik*: elképzelhető, hogy lázadása csak abban áll, hogy elhagyja azt az élethelyzetet, vagy társadalmat, amelyben lehetetlen jó életet élni.²⁹

IRODALOM

- Arendt, Hannah 2000. *Eichmann Jeruzsálemben*. Tudósítás a gonosz banalitásáról (fordította: Mesés Péter), Osiris, Bp.
- Arisztotelész 1997. *Nikomachoszi etika* (fordította: Szabó Miklós), Európa, Bp.
- Aronson, Elliot 2002. *A társas lény* (fordította: Erős Ferenc), KJK-KERSZÖV, Bp.
- Bertók Rózsa 2002. „Magánvétek – közhaszon”? Dr. Haller Média Kiadó, Pécs
- Bertók Rózsa 2008. *Egy tolerancia-kutatás elméleti nehézségei* = Tolerancia?! Kirekesztés – megtűrés – befogadás, szerk.: Bertók Rózsa, Barcsi Tamás, Bécsi Zsófia, Ethosz, Pécs
- Foucault, Michel 2004. *A bolondság története a klasszicizmus korában* (fordította: Sujtő László), Atlantisz, Bp.
- Kant, Immanuel 1991. *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése* (fordította Berényi Gábor) = I. Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*, Gondolat, Bp.
- Lasch, Christopher 1996. *Az önimádat társadalma* (fordította: Békés Pál), Európa Kiadó, Bp.
- MacIntyre, Alasdair 1999. *Az erény nyomában* (fordította Bíróiné Kaszás Éva), Osiris, Bp.
- Marx, Karl–Engels, Friedrich: *A Kommunista Párt kiáltványa*, <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm>
- Mandeville, Bernard 1996. *A méhek meséje* (fordította: Tótfalusi István), Kossuth Kiadó, Bp.
- Merle, Robert 1974. *Mesterségem a halál* (fordította: Gera György), Európa, Bp.
- Riesman, David 1996. *A magányos tömeg* (fordította: Szelényi Iván), Polgár Kiadó, Bp.
- Ross, Sir David 1996. *Arisztotelész* (fordította: Steiger Kornél), Osiris, Bp.
- Weber, Max 1982. *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* = Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Vallásszociológiai írások, Gondolat, Bp.

²⁹ Ugyanakkor a lázadó nem minden esetben tekinthető autonómnak, mivel egy tekintélyhez vagy egy lázadó csoporthoz való hűség teljes konformizmust is eredményezhet: autonómnak csak azt a lázadót nevezem, aki (akkor is, ha egy szervezethez tartozik) saját értéksemlelete alapján dönt arról, hogy meddig hajlandó elmenni a kívánt célok eléréséért.

Conformity and Morals

Hereafter we will speak about the ethical/moral aspects of the problems of conformity without any pretence at completeness. In every society or community there are fundamental rules – among which the ethical/moral rules play significant roles – which a person is expected to conform to (of course, one can also reject them, but one certainly relates to them in one way or the other). These rules that a person should conform to, that is, those that warrant conducting oneself according to the appropriate fundamental norms – i.e. conformity – vary according to cultures, epochs, societies and social groups. First, I give a brief survey of cultural changes which also affect morals and conformity. Following this, I discuss the morality of the totalitarian systems, and then I examine the developments relevant to our topic in post World War II Western welfare societies. Finally, I interpret current phenomena, making an attempt at adumbrating a typology of conformity (primarily valid for Western societies), or rather, reconsidering a few important concepts.

Keywords: life goals and values, plurality, conformity and morals, other-directedness, Western welfare societies, autonomy, moral minimum, wish to live one's own life